УДК 352/354

Гасимов Ровзат Афат огли,
здобувач кафедри державного управління філософського факультету, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна, 01601, м. Київ, вул. Володимирська, 64/13, тел.: (044) 239 31 23, e-mail: r_hasymov@ukr.net
ORCID: 0000-0001-6228-4510

Гасимов Ровзат Афат огли,
соискатель кафедры государственного управления философского факультета, Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Украина, 01601, г. Киев, ул. Владимирская, 64/13, тел.: (044) 239 31 23, e-mail: r_hasymov@ukr.net
ORCID: 0000-0001-6228-4510

Hasymov Rovzat Afat ohly,
researcher of the of the Department of Public Administration of the Faculty of Philosophy, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine, 01601, Kyiv, st. Vladimirskaya, 64/13, tel.: (044) 239 31 23, e-mail: r_hasymov@ukr.net
ORCID: 0000-0001-6228-4510

“ЦИФРОВА НЕРІВНІСТЬ” В УКРАЇНІ ЯК ПРОБЛЕМА ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ

Анотація. Розглянуто проблему “цифрової” нерівності у контексті розвитку електронного урядування в Україні та показано, що подолання цифрового розриву в українському суспільстві є одним із необхідних факторів розвитку електронного урядування, інформаційного суспільства, побудови демократичного суспільства. Аргументовано, що “цифрова нерівність” є проблемою державного управління, оскільки боротьбу проти “цифрової нерівності” очолюють держави, політика такої боротьби спирається на легалізовані державні документи високого рівня, які містять сформульовані політичні зобов’язання відповідних органів (перед суспільством, міжнародними організаціями), досягнення успіху у подоланні “цифрової нерівності” вимагає постійних оновлень законодавства. Доступ до мережі Інтернет повинен стати загальнодоступним сервісом.

Ключові слова: цифрова нерівність, електронне урядування в Україні, інформаційне суспільство, інформатизація.

“ЦИФРОВОЕ НЕРАВЕНСТВО” В УКРАИНЕ КАК ПРОБЛЕМА ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ

Аннотация. Рассмотрена проблема “цифрового” неравенства в контексте развития электронного управления в Украине и показано, что преодоление цифрового разрыва в украинском обществе есть одним из необходимых факторов развития электронного управления, информационного общества, построения демократического общества. Аргументировано, что “цифровое неравенство” — проблема государственного управления, поскольку борьбу против “цифрового неравенства” возглавляют государства, политика такой борьбы опирается на легализированные государственные документы высокого уровня, которые содержат сформулированные политические обязательства соответствующих органов (перед обществом, международными организациями), достижения успеха в преодолении “цифрового неравенства” требует постоянных обновлений законодательства. Доступ к сети Интернет должен стать общедоступным сервисом.

Ключевые слова: цифровое неравенство, электронное управление в Украине, информационное общество, информатизация.

“DIGITAL DIVIDE” IN UKRAINE AS A PROBLEM OF PUBLIC ADMINISTRATION

Abstract. The problem of “digital” inequality in the context of e-government in Ukraine are considered and shown that the bridge of the digital divide in Ukrainian society is one of the essential factors of the development of e-government, information society, building democratic society. Argued that the “digital divide” is a problem of the government as the fight against the “digital divide” head state, politics of such a struggle are based on public documents legalized by high-level political commitment formulated containing relevant authorities (the society, international organizations) succeed in overcoming the “digital divide” requires constant updates legislation. Internet access should be a public service.

Keywords: digital divide, e-government in Ukraine, information society, informatization.

Постановка проблеми. Рівень доступу до мережі Інтернет в Україні чітко відображає таку тенденцію, як “цифрова нерівність” в українському суспільстві. За даними Інтернет Асоціації України, постійними користувачами Інтернет є 21 млн громадян (63 % населення) України. Але розрив між тими, хто мешкає у містах з населенням 100 тис.+ і в сільській місцевості, досить суттєвий [6]. Це значно перешкоджає розвитку електронного врядування та електронної участі українських

громадян в державному управлінні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вітчизняними авторами останнім часом розглянуто особливості правового забезпечення та функціонування програм з розвитку інформаційного суспільства, інформатизації та електронного урядування в Україні, інноваційні механізми взаємодії з громадськістю в системі державного управління, проблему електронного уряду як дієвого механізму взаємодії і форму співпраці держави та громадян в інформаційному суспільстві, а також сучасний стан і шляхи вдосконалення електронного управління в органах місцевої влади. Зокрема, роль інформаційних технологій в системі державного управління висвітлювали такі дослідники: А. Баранов, Л. Гонюкова, Д. Дубов, І. Клименко, К. Линьов, А. Семенченко, А. Серант, А. Силенко, Ю. Уманський. Питання електронного врядування розкриті А. Дудою, Т. Джиго, О. Загвойською, О. Ємельяненком, В. Недбаєм, О. Литвиненком та ін. Але проблема "цифрової нерівності" потребує постійної уваги науковців у контексті аналізу державної політики інформатизації та впровадження в діяльність органів державної влади електронного врядування.

Мета дослідження — проаналізувати проблеми "цифрової нерівності", як проблеми державного управління та визначення можливих шляхів її вирішення в Україні.

Виклад основного матеріалу. Результати останнього міжнародного оцінювання стану електронного урядування та електронної участі громадян в урядуванні в Україні свідчать, що в 2016 р. Україна значно покращила свої показники, посівши 62 та 32 місця серед 193 країн-членів ООН (експертування відбувається один раз на два роки, у 2014 р. це були 87 та 77 місця) [30]. Разом з тим, існує ще досить багато проблем, які необхідно вирішити, якщо йти від загального до конкретного, то це такі, як: системна просвітницька діяльність серед громадян, повсемісне впровадження електронних технологій в державному управлінні та підвищення їх ефективності в управлінні, вирівнювання серед населення "цифрової нерівності", створення умов для користування адміністративними послугами з допомогою е-урядування людям з обмеженими можливостями, вирішення проблеми захисту персональних даних, мінімізація ризиків при кібератаках, підвищення кваліфікації державних службовців щодо ефективного використання можливостей е-врядування. Усі вони взаємопов'язані між собою. У центрі — проблема "цифрової нерівності" (англ. Digitaldivide, цифровий розрив, інформаційна нерівність, інформаційний або цифровий розкол, цифрове або електронне провалля, комп'ютерний вододіл і низка інших виразів використовуються як синоніми), означає, що учасники мають різні можливості використання новітніх інформаційних технологій, зокрема, доступу до мережі Інтернет. Термін, характерний прибічникам концепцій, які пов'язують частини інформаційних структур, засобів і процесів їх нерівномірного розповсюдження серед громадян з питаннями громадянських прав і матеріального до-

бробуту (інформаційна нерівність як суспільно-майнова нерівність).

Чому "цифрова нерівність" є проблемою державного управління? Досвід ведення політики боротьби з цифровою нерівністю, яка існує у багатьох країнах світу, свідчить: по-перше, таку боротьбу проти "цифрової нерівності" в країні очолює держава, по-друге, політика такої боротьби спирається на легалізовані державні документи високого рівня, який містить сформульовані політичні зобов'язання відповідних органів (перед суспільством, міжнародними організаціями), по-третє, досягнення успіху у подоланні "цифрової нерівності" вимагає постійних оновлень законодавства, по-четверте, доступ до мережі Інтернет повинен стати загальнодоступним сервісом.

Проблема "цифрової нерівності" є суттєвою проблемою на шляху електронного урядування. Однією зі складових розвитку в Україні інформаційного суспільства, побудови демократичного суспільства є впровадження та ефективне функціонування електронного врядування. Як зазначено на порталі "впровадження електронного урядування, створення електронного уряду та становлення е-демократії передбачають нові форми організації діяльності та взаємодії державних органів з громадянами та організаціями" [8]. Е-урядування спрощує процедури отримання громадянами адміністративних послуг, полегшує доступ до потрібної їм інформації. Це також і показник відкритості та прозорості діяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування. Це такий спосіб організації державної влади за допомогою систем локальних інформаційних мереж та сегментів глобальної інформаційної мережі, який забезпечує функціонування органів влади в режимі реального часу та робить максимально простим і доступним щоденне спілкування з ними громадян, юридичних осіб, неурядових організацій. Головною складовою електронного урядування є електронний уряд — єдина інфраструктура міжвідомчої автоматизованої інформаційної взаємодії органів державної влади та органів місцевого самоврядування з громадянами та суб'єктами господарювання.

Щодо системної просвітницької діяльності серед громадян та широкого впровадження електронних технологій в державному управлінні, підвищенні їхньої ефективності в управлінні. По-перше, в Україні вже суттєво напрацьовано нормативно-правове підґрунтя для регулювання відносин у сфері електронного урядування. Зокрема — це закони "Про електронні документи та електронний документообіг", "Про доступ до публічної інформації", "Про основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки", "Про Національну програму інформатизації". Також прийняті "Концепція розвитку електронного урядування в Україні", та "Стратегія розвитку інформаційного суспільства в Україні". Їх аналіз здійснено автором [4]. Ці законодавчі основи дають можливість забезпечення ефективності та якості адміністративних послуг населенню та бізнесу, що надаються за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій, також на-

лагодження системи електронної взаємодії державних органів, розроблення та впровадження концептуальних засад інтегрованої системи "Електронний Уряд", впровадження в діяльність державних органів типових організаційно-технологічних рішень та забезпечення їх ефективного функціонування, впровадження відомчих інформаційних систем планування та управлінської звітності в межах створення єдиної державної системи контролю результативності діяльності державних органів щодо забезпечення розвитку соціально-економічної сфери, підвищення рівня інформованості громадян та державних службовців щодо можливостей, які пропонуються в межах програми електронного урядування, проходження державними службовцями та посадовими особами місцевого самоврядування навчання з питань впровадження електронного урядування.

Щодо вирівнювання серед населення "цифрової нерівності" та створення умов користуватися адміністративними послугами з допомогою е-урядування людям з обмеженими можливостями. Сьогодні мірилом успішності людини й суспільства є не лише володіння конкретними ґаджетами, а й можливість та свобода доступу до мереж передання даних. З шаленим темпом розвитку у світі високих технологій, в Україні й досі залишається проблема подолання внутрішнього цифрового розриву, зокрема, на рівні "регіон–регіон" чи "місто–село". Доступність мережі Інтернет як з фінансової, так і з технологічної точок зору, у сільських та віддалених інформаційно депресивних районах країни залишається вкрай низькою. А з бажанням наближення України до стандартів розвиненого світу ця проблема все більше актуалізується. Питання досліджувалося комплексно експертами відповідного ринку (СП "Тікон" на замовлення корпорації Intel, 2013 р.) [26], а також експертами Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України [11]. Узагальнюючи, доходимо висновку, що з метою подолання зростаючого цифрового розриву та реального забезпечення вразливих верств населення у доступі до мережі Інтернет в Україні, на даному етапі її розвитку, доцільно розробляти ідею спеціалізованого Фонду, який відповідає рекомендаціям ООН (наприклад, "Фонд цифрової солідарності"). Безпосередній підготовці Концепції "Фонду цифрової солідарності" має передувати робота із визначення економічної обґрунтованості даного проекту, інформаційного картографування України із чітким окресленням інформаційно-депресивних регіонів, визначення реальної кількості споживачів цієї послуги й коштів, потрібних для першочергової реалізації цілей Фонду. Створення Концепції "Фонду цифрової солідарності" має бути спільним проектом НКРЗІ, міністерств, компаній приватного сектору, ІТ-асоціацій та представників громадянського суспільства, науково-експертних установ [11].

Водночас уся зазначена критика зовсім не знімає проблему подолання внутрішнього цифрового розриву (на рівні "регіон–регіон" чи "місто–село"), яка є такою, що насправді потребує свого розв'язання. Особливо

гострою є проблема подальшого поширення доступної мережі Інтернет (як з фінансової, так і з технологічної точок зору) у сільських та віддалених інформаційно депресивних районах країни. Так само особливою турботою держави має стати доступ до якісного Інтернету представників вразливих груп населення (передусім — осіб з фізичними обмеженнями, вадами розвитку). "З огляду на економічні показники розвитку Української держави дещо передчасно ставити питання про те, що держава вже у найближчій перспективі забезпечить реальну "універсальність" доступу до мережі Інтернет для більшості громадян. Так само недоречно вважати, що подібну "універсальність" доступу вдасться забезпечити поза участю держави "відмінними технологічними рішеннями", до чого, власне, зводиться позиція багатьох супротивників даної ідеї".

Незважаючи на те що громадяни України дедалі активніше освоюють сучасні інформаційно-комунікативні технології, використовують їх в особистому, громадському та професійному житті, впроваджують у бізнес-процеси, що дає можливість оптимізувати часові та матеріальні витрати, а отже, збільшити їх ефективність, проблема однак залишається. Знайомство громадян із механізмами та інструментами електронного урядування на теренах України відбувається досить повільно. Як наголошує Сантьяго Аргеліч, комерційний директор компанії "Київстар", "щоб подолати цифрову нерівність в Україні, потрібно розв'язати дві проблеми. Перша: відсутність інтернет-доступу і можливості купити потрібні пристрої чи одержати їх у користування. Друга причина не така очевидна, але не менш серйозна: це самоізоляція, або небажання користуватися цифровими технологіями" [22]. Так відбувається тому, що досить значна частина громадян не розуміють, які вигоди дає доступ до мережі Інтернет. Соціологи також аргументують це ще й тим, що громадяни не зацікавлені й не мотивовані діставати нові навички, зокрема, щодо освоєння користування новими пристроями. Але, "рецепти" подолання "цифрової нерівності" є. Вони відображені в положеннях Окінавської хартії глобального інформаційного суспільства, Міністерської декларації "Розвиток і міжнародне співробітництво у XXI столітті: роль інформаційних технологій у контексті глобальної економіки, що ґрунтується на знаннях", рекомендаціях численних експертних аналітичних міжнародних та вітчизняних груп. Рада з прав людини ООН у 2012 р. визнала доступ до мережі Інтернет одним з прав людини [28]. Отже, розв'язання проблеми "цифрової нерівності" потребує збалансованого загальнодержавного системного підходу. Коротко — це: політика ("цифрова нерівність" — показник конкурентоспроможності, національна стратегія, внутрішня політика, належні умови економічного розвитку сфери), доступ (об'єднання зусиль держави та підприємців, спрямованих на розвиток інформаційної інфраструктури), послуги (збільшення різноманітності й кількості послуг для населення й бізнесуз допомогою інформаційних комп'ютерних технологій), контент (постійне системне дослідження на-

ціональних, світоглядних, політичних, економічних, культурних, релігійних та інших аспектів розвитку українського суспільства та створення загальнодоступних електронних інформаційних ресурсів), знання й навички (он-лайн освітні проекти на всіх рівнях освіти, наукові та просвітницькі проекти, науково-пізнавальні програми телебачення), мотивація (роз'яснювати вигоди цифрових технологій — і кількісні, і якісні, економія часу, більше шансів знайти роботу, зручність електронних покупок і банкінгу, спілкування в соціальних мережах, прагматичні аспекти використання Інтернету).

Гостро постала проблема захисту персональних даних та необхідність мінімізації ризиків при кібератаках. Зокрема, мова йде не лише про теоретичні та організаційно-правові засади захисту персональних даних в контексті євроінтеграції України, а про прикладні аспекти, проблеми захисту прав людини в інформаційному суспільстві [19]. Як констатують експерти, рівень захисту інформаційних ресурсів України як державних, так і недержавних, у тому числі об'єктів критичної інфраструктури, є таким, що не відповідає викликам сьогодення (цей факт не є новиною у середовищі фахівців з інформаційної безпеки Украины — Ukrainian Information Security Group). "В умовах очукуваної кібер-агресії на інформаційні ресурси України фактично кожен власник інформаційного ресурсу залишається сам-на-сам проти організованого та потужного ворогу. Наприклад, від масованих атак типу DDoS можливо захиститися лише колективно, за допомогою сторонніх anti-DDoS-сервісів". Отже, пропонується створення єдиного довіреного Координаційного Центру обміну інформацією про інциденти інформаційної безпеки за світовим зразком [27].

Державні установи та організації повільно реагують на зростання запитів суспільства стосовно використання у своїй діяльності сучасних інформаційно-комунікативних, зокрема мережевих технологій. Це ускладнює процес взаємодії органів державної влади та місцевого самоврядування, з громадянами і суб'єктами господарювання. У цій ситуації не лише недостатнє фінансування органів державної влади є ключовим, але й підвищення кваліфікації державних службовців щодо ефективного використання інформаційних технологій. Низький рівень комп'ютерної грамотності державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування вирішується формуванням відповідного запиту з боку держави як роботодавця.

Сучасні дослідження визначають загалом позитивні глобальні тенденції щодо рівня розвитку електронного уряду. Усе більше в країнах відбувається залучення громадян до прийняття рішень щодо використання інновацій у сфері інформаційно-комунікаційних технологій для надання послуг і залучення людей у процесах прийняття рішень. Надання послуг відбувається з урахуванням індивідуальних потреб. Водночас залишається досить значною нерівність у доступі до технологій е-урядування. Відсутність доступу до технології, бідність і нерівність не дають можливість людям повною мі-

рою скористатися цим потенціалом в інтересах сталого розвитку українського суспільства.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Очевидно, що загальний рівень розвитку інформаційного суспільства в Україні наразі не забезпечує доступності для громадян різних форм електронної демократії. Відкритим питанням розвитку електронної демократії в Україні залишається помітна міжрегіональна "цифрова нерівність". У науці державного управління ця проблематика має розроблятися не тільки у зв'язку з потребами теоретичного аналізу управлінської та політичної комунікації, але й з позицій практики. Чому це проблема державного управління? Тому, що по-перше, є проблема наслідків існуючої де-факто різниці між користувачами і не користувачами Інтернету для політичного життя українського суспільства, участі громадян у процесі вироблення та прийняття важливих управлінських рішень. По-друге, ліквідація (зменшення) "цифрової нерівності" є обов'язком демократичного уряду, який прагне забезпечити рівність можливостей громадян. По-третє, проблема цифрової нерівності особливо наочно представлена на рівні світової спільноти. Вона полягає в тому, що сучасні інформаційні технології підсилюють нерівність між розвиненими країнами та країнами, які розвиваються. Отже, уряди країн, які розвиваються і прагнуть інтегруватися в спільноти розвинених країн, мають забезпечити такі умови. Крім того, держава має забезпечити координацію зусиль всіх органів державної влади в Україні для широкого впровадження інформаційно-комунікаційних технологій у державне управління з одночасним переглядом та оптимізацією державних процесів та задач серед яких також і вирівнювання серед населення "цифрової нерівності", створення умов користуватися адміністративними послугами з допомогою е-урядування людям з обмеженими можливостями, вирішення проблеми захисту персональних даних, мінімізація ризиків при кібератаках, підвищення кваліфікації державних службовців щодо ефективного використання можливостей е-врядування. А також системна просвітницька діяльність серед громадян щодо переваг цифрових технологій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Абраменко Ю. Ю.* Зарубіжний досвід е-урядування та проблеми його імплементації в Україні [Електронний ресурс] / Ю. Ю. Абраменко, І. А. Чикаренко // Публічне адміністрування: теорія та практика: електронний зб. наук. праць. — Вип. 2 (2) / 2009. — Режим доступу: http://www.dridu.dp.ua/zbirnik/2009-02/09ayypiu.pdf. — Дата звернення: 01.02.2017.
2. *Архипова Є. О.* Електронне урядування як форма організації державного управління [Електронний ресурс] / Є. О. Архипова // Державне управління: удосконалення та розвиток. — 2015. — № 5. — Режим доступу : http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=855 (дата звернення 05.11.16). — Дата звернення: 01.02.2017.
3. *Баранов А. А.* Информационная инфраструктура: проблемы регулирования деятельности : монография / А. А. Баранов. — К. : Вид. дім Дмитра Бураго, 2012. — 352 с.

4. *Гасимов Р. А.* Особливості правового забезпечення та функціонування програм з розвитку інформаційного суспільства, інформатизації та електронного урядування в Україні / Р. А. Гасимов // Наук. вісн. Академії муніципального управління: зб. наук. праць / Акад. муніципал. упр.; за заг. ред. О. І. Дація. — К., 2016. — Вип. 4. — С. 146–153. — (Серія: Управління).
5. *Гонюкова Л. В.* Основні напрями співпраці влади та громади і необхідні для цього умови [Електронний ресурс] / Л. В. Гонюкова // Державне управління: удосконалення та розвиток. — № 3. — 2015. — Режим доступу: http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=819. — Дата звернення: 01.02.2017.
6. *Дані* установчих досліджень у IV кварталі 2016 р. // Дані досліджень інтернет-аудиторії України. — Режим доступу: http://www.inau.org.ua/analytics_vuq.phtml. — Дата звернення: 01.02.2017.
7. *Даніл'ян В. О.* Інформаційне суспільство та перспективи його розвитку в Україні (соціально-філософський аналіз) / В. О. Даніл'ян. — Х. : Право, 2008. — 184 с.
8. *Діяльність* // Державне агентство з питань електронного урядування. — Режим доступу: http://www.dknii.gov.ua/content/elektronne-uryaduvannya. — Дата звернення: 01.02.2017.
9. *Довідник* Е-урядування для місцевих органів влади України: практичні вказівки і кращі практики місцевого Е-врядування / Х. Асток, Л. Хянні, Є. Крєнєва, М. Лєкіч та ін. — К.: Академія електронного управління, 2014. — 66 с.
10. *Дубов Д. В.* Інформаційне суспільство в Україні: глобальні виклики та національні можливості : аналіт. доп. / Д. В. Дубов, О. А. Ожеван, С. Л. Гнатюк. — К. : НІСД, 2010. — 64 с.
11. *Дубов Д. В., Ожеван М. А.* Створення в Україні "Фонду цифрової солідарності" як перспективний напрям подолання внутрішнього цифрового розриву: Аналітична записка // Нац. ін-т стратег. досліджень. — Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/articles/1157//articles/496/. — Дата звернення: 01.02.2017.
12. *Закон* України "Про Національну програму інформатизації" [Електронний ресурс]. — Чинний від 04.02.1998 р.; ред. від 02.12.2012 р. — Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/74/98-%D0%B2%D1%80. — Дата звернення: 01.02.2017.
13. *Закон* України "Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки" [Електронний ресурс]. — Прийнятий 09.01.2007 р. — Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/537-16. — Дата звернення: 01.02.2017.
14. *Збірник* законодавчих і нормативних документів у сфері науки, інновацій та інформатизації / уклад.: Л. А. Кургузенкова, Л. В. Волошенюк. — К. : УкрІНТЕІ, 2011. — 356 с.
15. *Іванов В. Г.* Основи інформатики та обчислювальної техніки : підручник / В. Г. Іванов, В. В. Карасюк, М. В. Гвозденко. — Х. : Право, 2012. — 312 с.
16. *Інтеграція* права та інформатики: прикладний і змістовний аспекти : монографія / за заг. ред.: В. Г. Іванов, В. Ю. Шепітько, В. В. Карасюк. — Х. : Право, 2012. — 248 с.
17. *Інформаційний* простір України : слов.-довід. законод. термінів / авт.-уклад. Я. О. Чепуренко. — К. : Освіта України, 2008. — 544 с.
18. *Інформаційні* технології як фактор суспільних перетворень в Україні :

зб. аналіт. доп. / за ред. Д. В. Дубова. — К. : НІСД, 2011. — 96 с.
19. *Мельник К. С.* монографія / К. С. Мельник; заг. ред. В. Г. Пилипчук, В. М. Брижко. — К. : ТОВ "Пан-Тот", 2016. — 126 с.
20. *Розпорядження* Кабінету Міністрів України "Про схвалення Концепції розвитку електронного урядування в Україні" [Електронний ресурс]. — Чинний від 13.12.2010 р. — Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2250-2010-%D1%80. — Дата звернення: 01.02.2017.
21. *Розпорядження* Кабінету Міністрів України "Про схвалення Стратегії розвитку інформаційного суспільства в Україні" [Електронний ресурс]. — Чинний від 15.05.2015 р. — Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/386-2013-%D1%80№#n8. — Дата звернення: 01.02.2017.
22. *Сантьяго Аргеліч.* Яка ціна цифрової нерівності для України. І як її можна подолати // Forbes.ua. 1 грудня 2014 р. — Режим доступу: http://forbes.net.ua/ua/opinions/1383618-yaka-cina-cifrovoyi-nerivnosti-dlya-ukrayini. — Дата звернення: 01.02.2017.
23. *Семчук І. В., Мазур В. Г.* Електронне управління в органах місцевої влади: стан і шляхи вдосконалення / І. В. Семчук, В. Г. Мазур // Теорія та практика державного управління. — 2013. — Вип. 2. — С. 106–112.
24. *Сіленко А.* Електронна Україна [Електронний ресурс] / А. Сіленко // Політичний менеджмент. — 2003. — № 3. — Режим доступу: http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=17&c=151. — Дата звернення: 01.02.2017.
25. *Сучасний* стан, проблеми і перспективи розвитку в Україні електронних адміністративних послуг: Аналітична записка [Електронний ресурс] / вик. А. О. Серенок, Т. І. Олійник // Нац. ін-т стратегічних досліджень при Президентові України, 2014. — 72 с. — Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/articles/1716/. — Дата звернення: 01.02.2017.
26. *Широкосмуговий* доступ до Інтернету в Україні: поточний стан та перспективи [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://1to1.iteach.com.ua/files/index.html. — Дата звернення: 01.02.2017 р.
27. *National* Human Security Hackathon. — Режим доступу: http://security.socialboost.com.ua/ideas/view/256. — Дата звернення: 01.02.2017.
28. *The promotion*, protection and enjoyment of human rights on the Internet : 20th session of the Human Rights Council: Resolutions, decisions and President's statements, Symbol 20/8. — Access mode: www.ohchr.org/EN/HRBodies/HRC/RegularSessions/Session20/Pages/ResDecStat.aspx. — Дата звернення: 01.02.2017.
29. *United* Nations E-Government Survey 2014 E-Government For The future We Want. United Nations. — New York, 2014. — 284 p.
30. *United* Nations E-Government Survey 2016: E-Government in Support of Sustainable Development was launched in July 2016. — Режим доступу: http://workspace.unpan.org/sites/Internet/Documents/UNPAN96407.pdf. — Дата звернення: 01.02.2017.